

התגברות על בעיית המוות

הרב אלחנן סמט

בעיית המוות לא התחילה אצל קהלת, אלא התעוררה אצל האדם משחר קיומו. לא רק בעם ישראל, אלא בתרבות האנושית כולה, החל מהרגע שהאדם עמד על דעתו. מבחינה מעשית האדם חולף כבהמה, בעוד שמעצם טבעו הוא שואף לגעת בנצח. לכן האדם מתקומם בכל מאודו אל מול הוודאות של המוות ומשמעותו - ביטול האני והקיום האנושי העצמי. כמה פתרונות ניתנו בתולדות האנושות לבעיה הזו. לחלק מהפתרונות מתייחס קהלת בפירוש, לחלקם ברמז, ולחלקם בשתיקה.

הפתרון הפרימיטיבי ביותר הוא הכחשת המוות, כפי שנעשה במצרים העתיקה. המצרים ראו את המוות רק כמעבר מעולם אחד לעולם אחר, אך שני העולמות הם פיזיים. המעבר איננו מעולם פיזי לעולם רוחני, אלא מעולם פיזי אחד לעולם פיזי אחר. כל מה שהמצרים העתיקים השאירו לנו קשור לעולם המוות שלהם. בני ההון והשלטון יכלו להרשות לעצמם את המשך החיים לאחר המוות. זאת על ידי חניטה, כדי להתגבר על דברי קהלת: "הַכֹּל הָיָה מִן הָעֶפֶר וְהַכֹּל יָשֵׁב אֶל הָעֶפֶר" [ג, כ]. המצרים חשבו שהמת לא ישוב אל העפר, אלא ימשיך להתקיים כמו שהיה. ובאמת כאשר מצאו קברים במצרים, מצאו אנשים חנוטים שנראו חיים. פירוש החניטה הוא נסיון להתגבר על התפוררות הגוף והפיכתו לעפר. תפקידם של הרופאים בכל מקום בעולם הוא לרפא את האדם החי, אך במצרים העתיקה תפקידם היה לנצח את המוות בשביל האדם המת.

מלבד החניטה, בנו לאדם ארמון. כל הפירמידות אינן אלא ארמונות של מתים. מדובר בארמון אמיתי, עם מזדרונות ופרוזדורים. מלבד זאת, קברו את המת יחד עם כמות אדירה של אוכל. הם חשבו בתום לב שהמת ממשיך לחיות כמו שהו חי בעולם הזה, ולכן הוא זקוק לאוכל. המצרים השקיעו הון תועפות בנסיון לנצח את המוות, כיוון שהם חשבו שלא ייתכן שהאדם יכול למות. התנ"ך לא התייחס לדבר הזה, מכיוון שלמטה מכבודו להתייחס לדברים אלו. אך בכל אופן הדינים שקשורים למוות בתנ"ך, הם מחאה גדולה כנגד פולחן המוות אצל עמים אחרים. המוות הוא טמא ומטמא, והמת הוא אבי אבות הטומאה. כל הדינים שקשורים לטומאה של המוות, הם כנראה מחאה גדולה של התורה נגד הפולחן שהיה קשור למוות אצל עמים רבים - ובייחוד במצרים העתיקה.

בלשון המקרא להישאר נצחי מכונה "להקים שם למת". את היסוד הזה מצינו כבר באנשי מגדל בבל. לא ניתן להבין את הפרשה הזו ללא הבנת פחד האבדון. לא המוות כשלעצמו הוא החשש של בוני המגדל, אלא "פֶּן נָפוּץ עַל פְּנֵי כָל הָאָרֶץ" [בראשית יא, ד] - כלומר החשש של היעלמות ללא השארת זכר. מגדל בבל הוא נסיון להציב דבר נצחי מהחברה הבבלית, ובאמת הם הקימו מגדל עצום, שאת שרידיו ניתן לראות עד היום.

מלבד בניה, הפסיכולוגים אומרים שחלק מהמאמצים היצירתיים של האדם נובעים מאימת המוות והחידלון. גם בלי לדעת זאת, הדחף האמיתי לכל מפעל תרבותי שאדם מתאמץ לעשות ולהשאיר מעצמו משהו, הוא אימת המוות. האדם רוצה לעשות לו שם בטרם ייצא מהעולם. כלומר, הוא רוצה שמפעל חייו לא יילך לאיבוד, אלא יהיה ספר או בנין שנושא את שמו.

הדרך השלישית להימלט מאימת המוות היא הדרך הדתית, כלומר האמונה בהישארות הנפש ובשכר ועונש בעולם הבא. דבר זה כמעט ולא נמצא במקרא, כפי שאמרנו.

קהלת שולל את כל הדרכים הללו, והוא מוסיף שלילה של דרך נוספת. חלק גדול מבני האדם בורח משאלת המוות בכך שהוא חי כאילו אין את בעיית המוות. האדם אומר "לי זה לא יקרה" בנוגע למוות.

אמנם כל אדם יודע שהוא ימות, אך מבחינה אמיתית חלק גדול מבני האדם מתעלמים מקיום המוות וחושבים שהם יחיו לנצח. דבר זה בא לידי ביטוי בסיפור 'קהלת' ביותר של חז"ל על חוני המעגל [מדרש תהלים קנו]:

יומא חד הוה קא אזיל באורחא חזא ההוא גברא דהוה קא נטע חרובא, אמר ליה מכדי חרוב עד כמה שנין טעין, א"ל עד שבעין שנין, א"ל פשיטא לך דחיית שבעין שנין, אמר ליה ואנא עלמא חריבא אשכחית כי היכי דשתלו לי אבהתי אנא נמי אשתיל לבני.

אותו אדם עונה לחוני תשובה מוסרית - שהוא נוטע בשביל בניו. אך ישנם אנשים שלא נוטעים חרוב בשביל בניהם, ובכל זאת הם עוסקים באופן אובססיבי בעיסוק כלשהו, תוך התעלמות מהעובדה שהם לא יחיו מאותה התעסקות. בני אדם נוהגים להתעלם באופן בוטה מהמוות, ונדמה להם שהם יחיו לעולם. זו אונאה מאוד אופינית למין האנושי. ובאמת רובנו לא מוטרדים משאלת המוות. קהלת מתייחס גם לדרך הזו [ג, יב]:

(י) רְאִיתִי אֶת הָעֵנָן אֲשֶׁר נָתַן אֱלֹהִים לְבָנֵי הָאָדָם לְעֵנֹת בּוֹ: (יא) אֶת הַכֹּל עָשָׂה יָפֵה בְּעֵתוֹ גַּם אֶת הָעֵלֶם נָתַן בְּלִפְסֵם מִבְּלֵי אֲשֶׁר לֹא יִמָּצָא הָאָדָם אֶת הַמַּעֲשֵׂה אֲשֶׁר עָשָׂה הָאֱלֹהִים מִרֵאשִׁית וְעַד סוֹף: (יב) דְּרַעְתִּי כִּי אֵין טוֹב בָּם כִּי אִם לְשִׁמוּחַ וְלַעֲשׂוֹת טוֹב בְּחַיָּיו:

קהלת רואה את ההתעסקות של בני האדם, כל אחד בהתעסקות המיוחדת שלו. קהלת אומר שזהו פתיון שנתן אלוקים לבני האדם, ודבר זה הוא יפה מאוד. הקב"ה נתן את "העלם" בלב בני האדם, ונתלבטו הפרשנים מה הכוונה. במקרא כוונת המילה "עולם" היא לנצח. לדוגמה - "לעלם בָּהֶם תַּעֲבֹדוּ" [ויקרא כה, מו], "וְעַבְדוּ לְעֵלֶם" [שמות כא, ו]. זו המשמעות היחידה של המילה "עולם" במקרא. אין הכוונה למציאות, אלא למימד זמן אינסופי. אבל בחז"ל כוונת המילה "עולם" היא למקום בו אנו חיים. "על שלושה דברים העולם עומד" [אבות א, ב]. המילה "עולם" שינתה את כוונתה מלשון המקרא ללשון חכמים, ובעברית המודרנית, אנו משתמשים במילה בשתי המשמעויות. מכיוון שספר קהלת הוא מבשר של לשון חכמים כמו שאמרנו בעבר, נתלבטו הפרשנים מה משמעות המילה "עולם" בפסוק י"א. אם נאמר שהכוונה היא ל"עולם" במובן של לשון חז"ל, כוונת הפסוק היא שבכל העולם אנשים מוצאים התעסקות. לעומת זאת אבן עזרא מפרש את הפסוק לפי לשון המקרא: "וענין גם את העולם נתן בלבם שבני אדם מתעסקי' כאילו יחיו לעולם" [יא]. הקב"ה נתן בלבם של בני האדם להתעלם מיום המיתה. כך אמרו חז"ל גם במדרש [תנחומא קדושים ח]:

"גם את העולם נתן בלבם" [קהלת ג, יא], העלם כתיב, למה אילולי שהעלים הקדוש ברוך הוא מבני אדם יום המיתה, לא היה אדם לא בונה, ולא נוטע, שהיה אומר למחר אני מת, למה אני עומד ליגע בשביל אחרים, לפיכך העלים הקדוש ברוך הוא לבות בני אדם מן המיתה, שיהא אדם בונה ונוטע, זכה יהיה לו, לא זכה לאחרים.

אלוקים מסתיר את יום המיתה כדי שהאדם יתעסק בעולם. קהלת משבח את הקב"ה, אך בעצם הוא אומר שיש פה הונאה, שאנשים חושבים שהם יחיו לנצח - ומשכיחים מהם את האמת. ובאמת זה המצב הפסיכולוגי של האדם, בייחוד בגיל צעיר, אך גם בגיל מבוגר.

צבירת הרכוש הינו הדבר הנפוץ ביותר בו אנשים משתקעים על מנת ליצור לעצמם שם. אנשים שוקעים בזה, בלי לחשוב על המטרה של הדבר. אמנם אנשים אומרים שגם אם הם לא ייהנו מהממון, יורשיהם ייהנו ממנו - אך את קהלת העובדה הזו לא מנחמת. להפך, קהלת רואה חוסר צדק בזה שהאדם שיבוא אחריו ינה מבלי שעמל, כמו שהסברנו בפרק ב'. אך יש אנשים שלא מקבלים את דברי קהלת, והם באמת משקיעים בשביל בניהם.

כנגד אלו שמנסים להתעשר מציג קהלת מספר פתגמים [ה, ט-יא]:

(ט) אהב כסף לא ישבע כסף ומי אהב בהמון לא תבוֹאָה גם זה הֶבֶל: (י) בְּרִבּוֹת הַטּוֹבָה רַבּוּ
אוֹכְלֶיהָ וּמִה כְּשֶׁרוֹן לְבַעֲלֶיהָ כִּי אִם רָאוֹת עֵינָיו: (יא) מְתוּקָה שְׁנַת הָעֶבֶד אִם מְעֻט וְאִם
הַרְבֵּה יֹאכַל וְהַשֶּׁבַע לְעֹשִׂיר אֵינָנו מְנִיחַ לוֹ לִישׁוֹן:

לא רק שעושר הוא תסביך אובססיבי, אלא האדם לא ישן בלילה מרוב שובע. האדם אכל אוכל שמן
מדי ולכן לא יכול לישון, וגם בגלל מחשבה על השגת עוד עושר האדם מדיר שינה מעיניו. ממשיך
קהלת [שם, יב-טז]:

(יב) יֵשׁ רְעָה חוֹלָה רְאִיתִי תַחַת הַשָּׁמֶשׁ עֹשֶׂר שְׂמוֹר לְבַעֲלָיו לְרַעְתּוֹ: (יג) וְאָבֵד הָעֹשֶׂר הֵהוּא
בְּעֵנִין רַע וְהוֹלִיד בֶּן וְאֵין בְּיָדוֹ מְאוּמָה: (יד) כְּאֹשֶׁר יֵצֵא מִבְּטֶן אִמּוֹ עָרוֹם יָשׁוּב לְלֶכֶת כְּשֶׁבֶא
וּמְאוּמָה לֹא יֵשֵׂא בְּעַמְלוֹ שְׂיִלְךָ בְּיָדוֹ: (טו) וְגַם זֶה רְעָה חוֹלָה כָּל עֲמַת שָׂבֵא כֵּן יִלְךָ וּמִה
יִתְרוֹן לוֹ שְׂיַעֲמַל לְרוּחַ: (טז) גַּם כָּל יָמָיו בַּחֲשָׁף יֹאכַל וְכַעַס הַרְבֵּה וְחֲלָיו וְקֶצֶף:

אדם השקיע כל חייו בשביל להוריש לבניו, אך בסופו של דבר הוא לא מוריש לבניו דבר. יוצא שהאדם
הזה עבד כל חייו בשביל שום דבר. זהו מקרה שאדם עמל כל חייו, ובסוף הוא חוזר לקבר כמו שהוא
בא, וכל מה שעשה בחייו ירד לטמיון. קהלת מציג את מסקנתו [שם, יז-יט]:

(יז) הִנֵּה אֲשֶׁר רְאִיתִי אֲנִי טוֹב אֲשֶׁר יָפָה לְאָכּוֹל וְלִשְׁתּוֹת וְלִרְאוֹת טוֹבָה בְּכָל עַמְלוֹ שְׂיַעֲמַל
תַּחַת הַשָּׁמֶשׁ מְסַפֵּר יָמֵי חַיָּיו אֲשֶׁר נָתַן לוֹ הָאֱלֹהִים כִּי הוּא חֶלְקוֹ: (יח) גַּם כָּל הָאָדָם אֲשֶׁר
נָתַן לוֹ הָאֱלֹהִים עֹשֶׂר וּנְכָסִים וְהַשְׁלִיטוֹ לְאָכַל מִמֶּנּוּ וְלִשְׂאֵת אֶת חֶלְקוֹ וְלִשְׂמַח בְּעַמְלוֹ זֶה
מִתַּת אֱלֹהִים הִיא: (יט) כִּי לֹא הַרְבֵּה יִזְכֹּר אֶת יָמֵי חַיָּיו כִּי הָאֱלֹהִים מַעֲנֶה בְּשִׂמְחַת לְבוֹ:

קהלת איננו שונא את העשירים, אך הוא אומר שעושר שלא הולך לאיבוד, אלא נותן סיפוק וניתן לנצלו
- זו מתנה מאת הקב"ה.

קהלת מציג רעה נוספת [ו, א-ו]:

(א) יֵשׁ רְעָה אֲשֶׁר רְאִיתִי תַחַת הַשָּׁמֶשׁ וְרַבָּה הִיא עַל הָאָדָם: (ב) אִישׁ אֲשֶׁר יִתֵּן לוֹ הָאֱלֹהִים
עֹשֶׂר וּנְכָסִים וְכַבּוֹד וְאֵינָנו חָסֵר לְנַפְשׁוֹ מִכָּל אֲשֶׁר יִתְאוּוֹה וְלֹא יִשְׁלִיטֵנוּ הָאֱלֹהִים לְאָכַל מִמֶּנּוּ
כִּי אִישׁ נִכְרִי יֹאכְלֵנוּ זֶה הֶבֶל וְחֲלִי רַע הוּא: (ג) אִם יוֹלִיד אִישׁ מְאָה וְשָׁנִים רַבּוֹת יִחְיֶה וְרַב
שְׂיִהִיו יָמֵי שְׁנָיו וְנַפְשׁוֹ לֹא תִשָּׁבַע מִן הַטּוֹבָה וְגַם קְבוּרָה לֹא הִיְתָה לוֹ אֲמֶרְתִּי טוֹב מִמֶּנּוּ
הַנֶּפֶל: (ד) כִּי בַהֶבֶל בָּא וּבַחֲשָׁף יִלְךָ וּבַחֲשָׁף שָׁמוּ יִכְסֶּה: (ה) גַּם שָׁמֶשׁ לֹא רָאָה וְלֹא יֵדַע נַחַת
לְזֶה מְזָה: (ו) וְאֵלוֹ חָיָה אֶלְךָ שָׁנִים פְּעֻמִּים וְטוֹבָה לֹא רָאָה הֵלֵא אֶל מְקוֹם אָחָד הַכֹּל הוֹלֵךְ:

אדם צבר עושר ונכסים, ואיש נכרי לקח ממנו את הכל.
בהמשך הפרק קהלת מציג רעה גדולה עוד יותר [שם ט-ח]:

(ז) וְשִׁבְתִּי אֲנִי וְאָרְאָה הֶבֶל תַּחַת הַשָּׁמֶשׁ: (ח) יֵשׁ אָחָד וְאֵין שְׁנֵי גַם בֶּן וְאָח אֵין לוֹ וְאֵין קָן
לְכָל עַמְלוֹ גַּם עֵינָיו עֵינָיו לֹא תִשָּׁבַע עֹשֶׂר וְלָמִי אֲנִי עֹמֵל וּמְחַסֵּר אֶת נַפְשִׁי מִטּוֹבָה גַּם זֶה הֶבֶל
וְעֵנִין רַע הוּא:

קהלת מדבר על אדם בודד לגמרי, שבכל זאת מנסה להתעשר בצורה אובססיבית. אדם כזה היה
אמור לומר: "ולמי אני עמל ומחסר את נפשי מטובה" [ח]. אדם כזה אמור להתפרנס בקלות רבה, אך
במקום זאת הוא רודף עושר. אם כן, מדוע האיש הזה פועל באופן כזה? התשובה היא "גם את העלם
נתן בלבם" [ג, יא]. אדם עמל ומחסר את נפשו מכיוון שהוא חושב שהוא יחיה לנצח, ולא מאמין שהוא
ימות. זו הונאה שהיא ענין רע, הבל ורעות רוח.

הדרך הנפוצה לברוח מבעיית המוות היא ההתעלמות ממנו. קהלת מראה שכל הדברים שאנשים ממשכנים את חייהם לטובתם, הם בעצם נסיון טיפשי לברוח מבעיית המוות. אנשים מבזבזים את חייהם באובססיות שונות, וכולם חושבים שבזה הם ידלגו על בעיית המוות. אך המוות מחכה בסוף הדרך - למרות שכולם מנסים להתעלם מהבעיה הזו.

דרך נוספת בה אנשים מתמודדים עם בעיית המוות היא באמצעות השארת שם - כלומר השארת זיכרון. אך קהלת לועג לאדם שמנסה להשאיר לעצמו שם: "אין זְכוֹן לְרֵאשִׁימָה וְגַם לְאַחֲרָיִם שִׁיְהִי לֹא יְהִי לָהֶם זְכוֹן עִם שִׁיְהִי לְאַחֲרָיִה" [א, יא]. החברה האנושית בנויה מאטומים בודדים של בני אדם, שאין ביניהם קשר וזיקה. הבן של קהלת נקרא בלשוננו "הָאָדָם שִׁיְבֹא אַחֲרָי" [ב, יב]. אין קשר שמלכד את היחידים לקבוצה, ואין קשר בין הדורות. הדבר היחיד שנשאר הוא הסדן שעליו מתחלפים הדורות - הארץ שלעולם עומדת.

כנגד דברי קהלת יש לציין כי העובדה שאלפי שנה אחרי שקהלת נפטר אנו לומדים את ספרו, מוכיחה שאכן יש זיכרון לראשונים. אדם כותב ספר כדי שיקראו אותו גם בימים שאחריו. אך אם האדם חולף ולא משאיר כלום, מדוע קהלת כתב את ספרו? על כרחנו שגם קהלת מאמין בנצחיות כלשהי.

תפיסת המוות שמוצגת בספר קהלת קיימת בכל המקרא, אך המסקנות של קהלת שונות מכל המקובל במקרא. התפיסה של המוות של תוצר בלתי הפיך, גורמת במקרא לאדם לרצות לשאוף ולמצות את החיים. במקרא התפיסה של המוות כחידלון מוחלט מובילה לבזיון המוות, לעומת קהלת שמשבח את המוות ושונא את החיים. צריך להבין מה שורש ההבדל הזה. המקרא לא ניסה את פתרונו של המצרים, והוא שולל גם את ההונאה העצמית של האדם ששוקע בעולם הזה. כמו כן המקרא שולל את הנסיון להשאיר שם על ידי בנייני פאר. גם על הישארות הנפש המקרא לא מספר בפירוש. אם כן, יש להבין כיצד מתמודד המקרא עם הבעיות הללו.

המקרא אכן מנסה לתת לאדם אחיזה בנצח. העובדה שהברכה הגדולה במקרא היא אריכות ימים בעולם הזה, ולא העולם הבא מלמדת שהמקרא לא מנסה לטשטש את המוות, אך הוא מנסה לתת פתרון לאדם שיעגן אותו בנצח. הפתרון הזה מצוי בקשר שבין הדורות. לא מדובר בקשר של זכרון, אלא האדם נשאר קיים במציאות באמצעות בניו שממשיכים את מפעל חייו. מפעל החיים של האדם בתקופת המקרא היה דבקות באדמתו, והורשת האדמה לבניו אחריו. המאמץ להקים משפחה ולהידבק באדמה שהיא אחוזת אבותיו, זו הדרך שבה מתגבר המקרא על המוות. אדם מת, אך בניו ממשיכים את קיומו, כיוון שבניו הם בעצם המשכו הישיר בעולם הזה. הבנים ממשיכים לחיות על אותה הנחלה שירשו, אוחזים בה בכל הנסיבות, ומורישים אותה לבניהם אחריהם. בכך קשר החיים בין דור לדור יוצר המשכיות קיומית.

האדם נקבר בדרך כלל בקבר המשפחה. במקרא הדבר נקרא "נאסף אל אבותיו". קבר המשפחה היה כוכים של קבורה שבהם היה המת נשאר כשנה, עד שהבשר היה מתפורר. אחרי שנה היו אוספים את העצמות לתוך "מאסיפה" - בור שהתמלא מעצמות המשפחה דור אחרי דור. המשמעות של "נאסף אל אבותיו" היא הוספת עצמות המת לעצמות אבותיו. האדם נקבר יחד עם אבותיו, וגם בניו יצטרפו לקבר הזה. הקבר נמצא בנחלת המשפחה, ובכך מקימים את שם המת על נחלתו. על פי תפיסת המקרא זו הדרך להיאחז בנצח.

יש לזכור שהארץ נתפסה לא רק כאמצעי ייצור, אלא כנחלת ה', וגם העם נתפס כנחלת ה'. כשאדם זוכה לכך שהוא מוריש את החיים לדורות הבאים - יש לו חלק בנחלת ה' שהיא נצח. ה' הוא נצחי וגם נחלתו של ה' היא נצחית, והאדם נעשה חוליה בנחלה הזו. את הנחלה הזו הוא קיבל מאבותיו ויוריש לבניו, ובכך האדם משתלב בנצח קיומי.

זו השקפה קצת מיסטית, ומאידך היא רחוקה מאוד משאלת העולם הבא והישארות הנפש. לפי התפיסה הזו העולם הבא נמצא בעולם הזה. האדם הוא חולף אך על ידי קשר החיים שיש לו עם

צאצאיו הוא מתקיים לנצח. לפי תפיסה זו ניתן לקחת את דברי קהלת ולהפוך אותם: "דור הולך ודור בא, אך הארץ לעולם עומדת". הארץ היא הדבק שמדבק את הדורות זה לזה, ולכן גם אם האדם מסתלק, מפעל חייו ממשיך להתקיים.

הרבה רעות יכלו לבוא על האדם המקראי, אך הרעה הגדולה ביותר היא אדם שאין לו המשך - בכך הוא ניתק משרשרת הנצח. הכוונה היא לאדם שמת ללא בנים, או למי שיש לו בנים אך הוא נדחה מנחלת אבותיו. אדם שאיבד את הדברים הללו איבד את אחיזתו בנצח, וזה היה הדבר הנורא ביותר. לא ניתן להבין את מצוות היובל ללא היסוד שהצגנו עכשיו. עניין היובל הוא נסיון למנוע את זה שאדם מישראל יאבד את נחלת אבותיו. זו לא סתם השתרשות כלכלית, אלא התנתקות מהנצח שהיא הרעה הגדולה ביותר של האדם. הפרשה שמשלימה את היובל היא פרשת הייבום - מי שיש לו נחלה, אך אין לו למי להורשה. את הבעיה הזו פותר הייבום.